

МОВОЗНАВСТВО. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК: 811.112.2:811.161.2125

Наталія БІЛОУС,
м. Київ

БАЗОВІ КОНЦЕПТИ НІМЕЦЬКОМОВНИХ ТЕКСТІВ ТЕОРЕТИКО-ТЕОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ ТА ЇХНЯ РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПЕРЕКЛАДІ

У статті розглядається перелік базових теологічних концептів, які складають ядро концептосфери німецькомовного теоретико-теологічного дискурсу і реалізуються у теоретико-теологічних текстах мовою оригіналу. Здійснено аналіз відтворення значень цих концептів на матеріалі перекладів теоретико-теологічних текстів українською мовою.

Ключові слова: базовий концепт, концептосфера, теоретико-теологічний дискурс, теоретико-теологічний текст, ядро, приядерна зона, еквівалент, частковий відповідник.

***Bilous N. Basic concepts of German theoretical texts and theological discourse and its representation in Ukrainian translation.** In the article is reviewed the list of the basic theological concepts that form a nucleus of the concept of the theoretical and theological discourse, which are implemented in theoretical and theological texts in the original language; realized the analysis of a reproduction of these concepts, which is based on the material of the theoretical and theological texts in Ukrainian language.*

Key words: basic concept, sphere of concepts, theoretical and theological discourse, theoretical and theological text, nucleus, near-nuclear zone, partial equivalent.

***Билоус Н. Базовые концепты немецкоязычных текстов теоретико-теологического дискурса и их репрезентация в украинском переводе.** В статье рассматривается список базовых теологических концептов, которые составляют ядро концептосферы немецкоязычного теоретико-теологического дискурса и реализуются в теоретико-теологических текстах языком оригинала. Проводится анализ отображения значения этих концептов на материале переводов теоретико-теологических текстов на украинском языке.*

Ключевые слова: базовый концепт, концептосфера, теоретико-теологический дискурс, теоретико-теологический текст, ядро, приядерная зона, эквивалент, частичное соответствие.

Постановка проблеми. Актуальність пропонованої статті зумовлюється недостатньою розробленістю класифікації базових концептів німецькомовного теоретико-теологічного дискурсу та відсутністю досліджень їх репрезентації в українському перекладі теоретико-теологічних текстів.

Аналіз досліджень. Теологічному дискурсу загалом та у перекладознавстві зокрема було приділено увагу в роботах зарубіжних та вітчизняних науковців, а саме у працях П. Абелара [1], А. Гадомського [4], О. Чевела [8], Ю. Чернишової [9]. Вивчаючи вищезгадану проблематику в межах теоретико-теологічного дискурсу, нами не було знайдено жодних досліджень, у яких був би здійснений аналіз базових концептів теоретико-теологічного дискурсу у німецько-українському напрямі перекладу.

Мета дослідження полягає у визначенні базових концептів німецькомовних текстів теоретико-теологічного дискурсу та встановлення особливостей відтворення значень

© Білоус Н. Базові концепти німецькомовних текстів теоретико-теологічного дискурсу та їхня репрезентація в українському перекладі

цих концептів у перекладах згаданих текстів українською мовою. Об'єктом дослідження є німецькомовні теологічні тексти, які належать до теоретико-теологічного дискурсу, та їх переклади українською мовою.

Матеріали дослідження склали теологічні тексти кардинала Йозефа Гьофнера «Christliche Gesellschaftslehre», кардинала Вальтера Каспера «Jesus der Christus», теолога Міхаеля Кунцлера «Die Liturgie der Kirche» та їх переклади українською мовою у авторстві С. Пташник, Р. Оглашеного, Н. Вельбовець, монахині Софії.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом науковці посилено цікавляться проблемами теорії перекладу у міждисциплінарному ракурсі, зокрема на перетині перекладознавства і когнітивної лінгвістики. Категоріально-понятійний апарат когнітивної науки набуває все більшої ваги під час перекладацьких розвідок і пояснення їх результатів. Репрезентація концептів мовою оригіналу та дослідження особливостей їх відтворення мовою перекладу стає інноваційним напрямом у теорії та практиці перекладу. Разом із тим перекладацьке відтворення концептів та окремих елементів їх структури потребує детальнішого наукового розгляду.

У нашій розвідці ми розглянемо фрагменти оригіналу і перекладу теоретико-теологічних текстів у межах когнітивної парадигми, а також надамо перелік базових концептів концептосфери згаданих текстів, представлений мовою оригіналу і мовою перекладу.

1. GOTT	БОГ
2. GLAUBE	ВІРА
3. CHRISTUS	ХРИСТОС
4. MENSCH	ЛЮДИНА
5. WELT	СВІТ
6. NATUR	ПРИРОДА
7. THEOLOGIE	ТЕОЛОГІЯ
8. KIRCHE	ЦЕРКВА
9. HEILIG	СВЯТИЙ
10. GESELLSCHAFT	СУСПІЛЬСТВО
11. FAMILIE	СІМ'Я
12. ORDNUNG	УСТРІЙ
13. ARBEIT	ПРАЦЯ
14. STAAT	ДЕРЖАВА
15. GEISTIG	ДУХОВНИЙ
16. GEMEINSCHAFT	СПІЛЬНОТА
17. WERT	ЦІННІСТЬ
18. KULTUR	КУЛЬТУРА
19. WORT	СЛОВО
20. LITURGIE	ЛІТУРГІЯ

Табл. 1. Базові концепти концептосфери текстів теоретико-теологічного дискурсу (ТТД)

Таблиця презентує 20 концептів, установлених під час аналізу теоретико-теологічних текстів німецькомовного християнсько-богословського дискурсу. [5; 6; 7; 10; 11;

13] Усі одиниці розташовані за принципом зменшення абсолютної частоти їх уживання у текстах ТТД. Як видно з таблиці, не всі концепти відповідають поняттям релігійного дискурсу, а саме – більше половини наведених одиниць (12 із 20) належать до універсальних концептів, сфери функціонування яких не обмежуються рамками одного типу дискурсу. Серед таких концептів, з одного боку, можна назвати MENSCH, WELT, NATUR, FAMILIE, ORDNUNG, ARBEIT, WERT. З іншого боку, концептами з найвищою частотою уживання виявились типово релігійні поняття: GOTT, GLAUBE, CHRISTUS. Зрештою, концепти, які можна було б віднести до типових саме у теоретико-теологічних текстах, за результатами аналізу представлені маргінально – їх налічується лише 2: THEOLOGIE та LITURGIE.

Враховуючи той факт, що базові концепти (ядра) за своєю семантикою та структурою наближаються до термінів, їх відтворення у перекладі не викликає особливих труднощів. Так, у більшості випадків перекладу концептів українською мовою у цільових теологічних текстах ми зафіксували наявність еквівалентів (однозначних словникових відповідників). Утім, три концепти були відтворені мовою перекладу за допомогою часткових відповідників (неповних еквівалентів за класифікацією В. С. Виноградова) [3, 82]: ORDNUNG – УСТРІЙ; ARBEIT – ПРАЦЯ; GEMEINSCHAFT – СПІЛЬНОТА. Наведені відповідники класифікуються як неповні за принципом незбігу обсягу семантичної інформації, закладеної до одиниці оригіналу та відтвореної у одиниці перекладу.

Так, повним відповідником (еквівалентом) для концепту ORDNUNG виступає українська лексема ПОРЯДОК, утворюючи ядро для названого концепту в українській мові. Водночас одиниця вихідної мови *die Ordnung* має, як відомо, складну полісемантичну структуру, що охоплює не тільки загальномовні, а й вузькофахові значення.

За даними тлумачного словника німецької мови «Duden» можна виділити ядерне значення для концепту ORDNUNG, так звану архісему: 1) *durch Ordnen hergestellter Zustand, das Geordnetsein* – укр. порядок, упорядкованість. До значень приядерної зони наведеного концепту ми відносимо згідно із словником Duden: 2) *geordnete Lebensweise* – укр. режим; 3) *Einhaltung der Disziplin, bestimmter Regeln im Rahmen einer Gemeinschaft* – укр. дисципліна; 4) *auf bestimmten Normen beruhende und durch den Staat mittels Verordnungen, Gesetzgebung o.Ä. durchgesetzte und kontrollierte Regelung des öffentlichen Lebens* – укр. врегулювання; 5) *Gesellschaftsordnung* – укр. лад, устрій. Зрештою, до периферії згаданого концепту належать фахові термінологічні значення, зокрема в галузі біології: 6) *größere Einheit, die aus mehreren verwandten Tier- oder Pflanzenfamilien besteht* – укр. ряд (у зоології); порядок (у біології).

Таким чином, робимо висновок про відтворення концепту ORDNUNG, присутнього в оригінальних текстах теоретико-теологічного дискурсу, через його частковий семантичний відповідник – концепт УСТРІЙ. Інакше кажучи, смисл базового концепту оригіналу був відтворений у перекладі українською мовою через одне із значень його приядерної зони, яке відповідало контексту оригінального твору.

Наведемо приклади заголовків окремих розділів тексту ТТД, що містять базовий концепт ORDNUNG, та порівняємо їх з україномовними перекладами: *die Ordnung der Wirtschaft* – економічний **устрій** [10, 12; 5, 7]; *das Ordnungsgefüge der Gesellschaft* – суспільний **устрій** [10, 4; 5, 6]; *die Ordnungsprinzipien der Gesellschaft* – **принципи суспільного устрою** [10, 2; 5, 5]. Навіть на підставі ізольованих словосполучень можна пересвідчитись у вірному перекладацькому виборі відповідника із низки значень приядерної зони концепту. Проілюструємо згадану багатозначність концепту ORDNUNG на матеріалі ширшого контексту (завершеного речення):

1. *Wie der Kosmos von Ordnung und Harmonie durchwaltet sei, so besitze auch die Wirtschaft eine ihr vorgegebene natürliche Ordnung, eine «prästabilisierte Harmonie», in der alles von selber richtig laufe <... > [10, 157].*

1.1. *Як космос перебуває в стані порядку та гармонії, так і економіка має притаманний їй устрій, «наперед визначену гармонію», в якій усе правильно протікає само по собі <... > [5, 168].*

Як бачимо, навіть у найближчому контексті одного й того самого речення зустрічаються дві семи базового концепту ORDNUNG, для кожної з яких перекладач добирає свій семантичний відповідник: (а) *порядок* для ядерного значення концепту; (б) *устрій* для значення приядерної зони.

Розглянемо інший частковий відповідник *праця*, який перекладач застосував у цільовій мові для відтворення базового концепту ARBEIT. Так, українським еквівалентом концепту ARBEIT і водночас носієм ядерного значення служить лексична одиниця РОБОТА. Утім, перекладач свідомо розділяє два значення оригінального концепту і репрезентує їх аналогічно із попереднім прикладом через еквівалент і частковий відповідник. Наприклад:

2. *Die Werkbezogenheit der Arbeit ist im griechischen érgon und im lateinischen Opus ausgedrückt, während <...> das französische travailler, das russische robotat und das deutsche arbeiten <...> den Beigeschmack des Mühsamen und Beschwerlichen (Lästigen) haben. Dennoch gehört das Mühsam-Lästige nicht zum Begriff der Arbeit, da selbst für den gefallenen Menschen nicht jede Arbeit sauer und lästig sein muß, wenn auch die meiste Arbeit unter dem Gesetz des Mühsamen steht [10, 122].*

2.1. *Спрямованість праці на її об'єкт виражено в грецькому слові «ergon» і в латинському «opus», тоді як слова <...> подібно до французького «travailler», російського «работать» і німецького «arbeiten» -- виражають втому і тягар, які супроводжують працю. Однак важке й набридливе не належить до суті самого поняття праці, бо зовсім не кожна робота є обов'язково тяжкою, навіть для людини після гріхопадіння, хоча більшість робіт таки має печат чогось втомливого [5, 128].*

Як показує приклад, відповідниками німецького концепту ARBEIT у перекладі слугують лексеми *праця* і *робота*. На нашу думку, лексична одиниця *робота* може вважатись еквівалентом ядерного значення концепту ARBEIT, а *праця* становить частковий відповідник, який репрезентує смисл концепту через значення приядерної зони. Для підтвердження наших міркувань наведемо словникові дефініції для німецької та українських лексем, скориставшись, відповідно, тлумачним словником німецької мови «Duden» і «Великим тлумачним словником сучасної української мови» під редакцією В. Т. Бусела.

Відповідно до переліку, наведеному в словнику «Duden», лексема *die Arbeit* має такі значення: 1) *Tätigkeit mit einzelnen Verrichtungen, Ausführung eines Auftrags o. Ä.* – укр. діяльність, здійснення, виконання; 2) *das Arbeiten, Schaffen, Tätigsein; das Beschäftigtsein mit etwas, mit jemandem* – укр. робота; праця; 3) *Mühe, Anstrengung; Beschwerlichkeit, Plage* – укр. робота; зусилля; 4) *Berufsausübung, Erwerbstätigkeit, Arbeitsplatz* – укр. робота [14]. Можна зробити висновок, що ядерне значення концепту ARBEIT становить найбільш генералізована сема (2 – *das Arbeiten*), еквівалентами якої в українській мові виступають лексеми *робота* і *праця*. Тому необхідно з'ясувати принцип розмежування їх значень у мові перекладу.

За даними ТСУМ, лексична одиниця *робота* має такі значення: 1) дія за знач. робити; процес, дія, функціонування; 2) чиесь виконання чого-небудь, чийсь труд; 3) та чи

інша діяльність щодо виготовлення, створення, обробки чого-небудь; місце, де відбувається така діяльність; 4) коло занять, обов'язків; справа, діло; 5) праця, заняття, служба на якому-небудь підприємстві, в якійсь установі як засіб існування, джерело заробітку; 6) те, що підлягає виконанню, здійсненню, заходи для виконання, здійснення; предмет праці; 7) спосіб, манера, стиль виконання чого-небудь; 8) продукт чиєїсь праці, виріб, твір; 9) фіз. кількісна характеристика перетворення будь-якого виду енергії на інші її види [2, 1229].

У свою чергу, для лексеми *праця* словник наводить такий перелік значень: 1а) діяльність людини; сукупність цілеспрямованих дій, що потребують фізичної або розумової енергії та мають своїм призначенням створення матеріальних і духовних цінностей; труд; трудовий процес, робота, на яку витрачається багато сил; 2а) трудовий процес певного фахівця; вид діяльності, пор. розумова праця; фізична праця; 3а) певний вид оплачуваної трудової діяльності; робота, служба за наймом як засіб існування, джерело заробітку; 4а) зусилля, напруження; 5а) матеріалізований результат якоїсь роботи, діяльності: літературний твір, витвір мистецтва, наукова робота; 6а) робота, функціонування машин і механізмів; 7а) корисна робота, виконувана тваринами, або її результат [2, 1103].

Як бачимо, кілька значень для обох лексем, наведених у словникових дефініціях, практично збігаються, наприклад: (2)-(2а); (3)-(2а); (5)-(3а); (8)-(5а). Утім, головною семантичною відмінністю між поняттями *робота* і *праця*, що становлять еквівалент і частковий відповідник концепту ARBEIT у мові перекладу, стає розуміння *роботи* як узагальненого позначення будь-якої дії, а *праці* – як свідомої діяльності, властивій лише людині. Виходячи з контексту оригінального твору кардинала Й. Гьофнера «*Christliche Gesellschaftslehre*», знаходимо підтвердження нашої думки у вихідному тексті:

3. Arbeit ist die bewußte, ernsthafte, objektbezogene Betätigung geistiger oder körperlicher Fähigkeiten des Menschen zur zweckmäßigen Verwirklichung von Werten, die der gottgewollten Sinnerfüllung des Menschen selber sowie der menschlichen Gesellschaft und letztlich der Ehre Gottes dienen. Die Arbeit ist als bewußtes Tätigwerden ein Vorrecht des Menschen, während das Tun der Tiere Instinkthandlung ist und vom «Arbeiten» der Tiere und Maschinen nur im übertragenen Sinne gesprochen werden kann, insofern der Mensch Tier und Maschine in seinen Dienst nimmt [10, 121].

3.1. Праця полягає у свідомій, серйозній, спрямованій на певний об'єкт діяльності людини, в застосуванні її духовних і фізичних здібностей для богоспасенного вдосконалення людського суспільства, а остаточно – на славу Господа. **Праця**, як свідомий вид діяльності, властива тільки людині, тоді як поведінка тварин керована інстинктом, а про «**працю**» тварин і машин можна говорити лише в переносному значенні, коли людина використовує їх для досягнення своєї мети [5, 128].

Отже, робимо висновок, що *праця* становить частковий відповідник німецькомовного концепту ARBEIT, який (відповідник) репрезентує приядерне значення *bewußtes Tätigwerden als Vorrecht des Menschen*, обране перекладачем у контексті досліджуваного твору теоретико-теологічного дискурсу.

Таким чином, дані аналізу концептосфери оригінальних текстів ТТД та її відтворення в українському перекладі дозволяють зробити такі висновки. По-перше, було зафіксовано наявність у вихідних текстах різних типів концептів: (1) притаманних суто релігійному (теологічному) дискурсу (GOTT; GLAUBE; CHRISTUS; KIRCHE; HEILIG); (2) міждискурсивних універсальних концептів, типових для загальнонаціональної мови (MENSCH; WELT; NATUR; GESELLSCHAFT; FAMILIE; ORDNUNG; ARBEIT; STAAT;

GEISTIG; GEMEINSCHAFT; WERT; KULTUR; WORT); (3) концептів, притаманних текстам саме теоретико-теологічного дискурсу (THEOLOGIE; LITURGIE).

Відтворення наведених концептів у перекладі здійснюється переважно за допомогою еквівалентів: (GLAUBE – ВІРА; WELT – СВІТ; NATUR – ПРИРОДА), що пояснюється близькістю семантики і структури концептів до термінів.

По-друге, у деяких випадках спостерігаємо уживання у перекладі часткових семантичних відповідників, що пов'язане із перекладацьким вибором одного із багатьох значень вихідного концепту в мові перекладу, зумовленого контекстом оригіналу: (ORDNUNG – УСТРІЙ; ARBEIT – ПРАЦЯ; GEMEINSCHAFT – СПІЛЬНОТА). Інакше кажучи, у перекладі відбувається відтворення базового концепту (ядра) оригіналу через одне із значень його приядерної зони, а саме – за типом перекладацької відповідності «один до кількох» (Eins-Zu-Viele-Entsprechung – у термінології В. Коллера) [12, 230].

Висновки. На підставі проведеного когнітивно-перекладацького аналізу можна зробити загальні висновки про залежність концептосфери цілого тексту, а також перекладацького відтворення значень ядра і приядерної зони концепту від жанрових ознак досліджуваного тексту й типу дискурсу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абелар П. Theologia christiana / П. Абелар // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефона: в 86 томах (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890 – 1907. – Т. 1. – С. 23–24.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
3. Виноградов В. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы) / В. Виноградов. – М. : Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с.
4. Гадомский А. О лакунах в системе лингвистической науки : проблема взаимодействия языка и религии / А. Гадомский // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 49. – Т. 1. – С. 164–167.
5. Гьофнер Й. Християнське суспільне вчення / Й. Гьофнер [пер. з нім. С. Пташник, Р. Оглашенин]. – Львів : Свічадо, 2002. – 304 с.
6. Каспер В. Ісус Христос / В. Каспер. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. – 424 с.
7. Кунцлер М. Літургія Церкви / М. Кунцлер [пер. з нім. монахині Софії]. – Львів : Свічадо, 2001. – 616 с.
8. Чевела О. Использование методов теолингвистической герменевтики при интерпретации сакрального текста / О. Чевела // Православный собеседник. – 2006. – № 1 (11). – Ч. 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ksb.ru/f10/bibl/resource/chevela.pdf>
9. Чернишова Ю. Концептуальні та мовні аспекти перекладу сучасних італійських релігійних текстів : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.05 / Ю. Чернишова. – К. : Київ. нац. ун-т. ім. Т. Шевченка, 2010. – 253 с.
10. Höffner J. Christliche Gesellschaftslehre / Joseph Höffner. – 4. Aufl. der Studienausg. nach der 8. erw. Aufl. – Köln : Presseamt des Erzbistums Köln, 1983. – 329 S.
11. Kasper W. Jesus der Christus / W. Kasper. – Mainz : Matthias-Grünwald-Verlag, 1974. – 332 S.
12. Koller W. Einführung in die Übersetzungswissenschaft / W. Koller. – Wiebelsheim : Quelle & Meyer Verlag GmbH & Co., 2004. – 343 S.
13. Kunzler M. Die Liturgie der Kirche / M. Kunzler. – Paderborn : Bonifatius, 1995. – 672 S.
14. Wörterbuch. Duden online [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.duden.de>

Статтю подано до редакції 11.10.2014 р.